

W 2001 r. ukazało się drugie wydanie interesującej książki pióra Heleny Brodowskiej poświęconej trudnej problematyce kształtowania się świadomości chłopów polskich od przełomu XVIII i XIX w. aż po okres drugiej wojny światowej. Zmarła w marcu br. Autorka była znanym badaczem dziejów chłopów a omawiana praca jest ostatnia w Jej bogatym dorobku naukowym.

Pierwsze wydanie książki ukazało się staraniem Ludowej Spółdzielni Wydawniczej w Warszawie w 1984 r. Ostatni rozdział opublikowanej wówczas pracy dotyczył rozważań na temat stosunku chłopów do odrodzonego państwa polskiego oraz określenia ich miejsca w tym państwie. Wydanie drugie Autorka poszerzyła o krąg zagadnień dotyczących roli kobiet w procesie rozwoju świadomości całej klasy chłopskiej oraz problemy świadomości przedstawicieli inteligencji ludowej i młodzieży wiejskiej.

W recenzowanej pracy znalazły się - szczególnie w wydaniu pierwszym - studia, które wcześniej Autorka przedstawiała na konferencjach naukowych i zamieszczała drukiem w czasopismach historycznych. Natomiast rozważania na temat kobiet, inteligencji i młodzieży, w przeważającej części, nie były wcześniej publikowane.

Książka *Chłopi o sobie i Polsce* składa się ze wstępu, trzynastu rozdziałów oraz indeksów nazwisk i nazw geograficznych. W poszczególnych rozdziałach zostały omówione następujące zagadnienia: I - wprowadzenie do zagadnień rozwoju świadomości chłopów w procesie kształtowania się narodu polskiego w XIX do połowy XX wieku, II - zniesienie zależności dominantalnej w świadomości chłopów, III - świadomość chłopów pokolenia powstania styczniowego, IV - pamięć powstania styczniowego i nadzieje odzyskania Polski, V - wizja Polski w świadomości chłopów, VI - wpływ rewolucji 1905 - 1907 roku na rozwój świadomości chłopów polskich, VII - chłopi o gminie, VIII - świadomość społeczna i narodowa chłopów na progu niepodległości Polski w 1918 roku, IX - chłopi o swoich sprawach i Polski, X - portret matki w świetle „Młodego Pokolenia Chłopów”, XI - matki partyzantów, XII - chłopi inteligenci, literaci, publicyści i profesorowie o swoich sprawach i Polski, XIII - młode pokolenie chłopów o państwie.

Przedstawiona powyżej konstrukcja książki została wzbogacona o wstęp w którym Autorka wyjaśniając cel pracy zawarła także uwagi dotyczące zastosowanej metodologii. Po pierwsze - postuluje śledzenie procesu rozwoju świadomości chłopów w „długim rzucie” czasowym (ok. 150 lat), po drugie - „łączne traktowanie problemu kształtowania się świadomości społecznej i narodowej” i wreszcie po trzecie - podejmuje starania o określenie punktu wyjściowego pozwalającego mówić o stanie świadomości chłopów. Przedstawione założenia realizuje w toku narracji całej książki, powracając do problematyki meto-

dologii tak w rozdziale pierwszym, jak i w następnych. Może to sprawiać wrażenie pewnego chaosu i powtórzeń.

Przedstawiona koncepcja pracy budzi kontrowersje, tym bardziej iż Autorka określając stan wyjściowy swoich rozważań - początków świadomości społecznej i narodowej chłopów doszukuje się u schyłku XVIII w., wiążąc je z powstaniem kościuszkowskim. Teza to dość ryzykowna i znaleźć może równie wielu zwolenników jak i przeciwników. Autorka starała się udokumentować powyższą tezę stwierdzając równocześnie, iż to „historiografia burżuazyjna” reprezentowała pogląd „że jeszcze w XX wieku chłopci byli nieświadomi swojej narodowości, nieprzychylni dla Polski i Polaków, gniewnie reagowali nawet na dźwięk tych słów” (s. 8 - 9). Wydaje się, że pomimo postępu badań (a od napisania tych słów minęło prawie 20 lat) problem pozostaje otwarty.

Podobnie kontrowersyjne jest założenie rozdzielania pojęcia świadomość: na społeczną i narodową, choć zgodzić się należy z Autorką iż - elementy tych pojęć, splatały się ze sobą. Nie da się rozdzielić i posegregować oddzielnie różnych aspektów życia zarówno jednostek jak i zbiorowości a dokonana typologia jest zabiegiem ułatwiającym analizę kierunków rozwoju świadomości chłopów.

Zastosowana przez Autorkę metodologia umożliwiła wyodrębnienie 8 etapów rozwoju świadomości chłopów polskich, co zostało przedstawione w postulatcie periodyzacji: od końca XVIII w. do 1945 r. (s. 31). Wspomniane etapy są dokumentowane w poszczególnych rozdziałach i chronologicznie odpowiadają wydarzeniom z dziejów zarówno chłopów jak i całego społeczeństwa: I - od końca XVIII w. do powstania listopadowego, II - od klęski powstania listopadowego do upadku powstania styczniowego, III - od zakończenia uwłaszczenia do rewolucji 1905 r., IV - lata rewolucji do wybuchu I wojny światowej, V - okres I wojny i odzyskanie niepodległości Polski, VI - od odzyskania niepodległości do zjednoczenia ruchu ludowego w 1931 r., VII - od 1931 r. do września 1939 r., VIII - lata II wojny światowej (do 1945 r.). Prześledzenie tych etapów doprowadziło Autorkę do konkluzji o skokowym rozwoju świadomości chłopów, z etapami zastoju i przyspieszenia. Takim przyspieszeniem były powstania narodowe (pomimo ich klęski), rewolucja 1905 - 1907 r. oraz wojny światowe. To stwierdzenie to kolejna, ciekawa teza książki.

W recenzowanej pracy, Helena Brodowska postawiła jeszcze jedną tezę poznawczą, iż świadomość społeczna chłopów rodziła się z poczucia krzywdy (na co zresztą zwracał już uwagę M. Handelsman) i dążenia do wolności rozumianej w czasach dominalnych jako zrzucenie zależności od szlachty a w okresie późniejszym wyrażającej się pragnieniem odzyskania niepodległego państwa, w którym chłopci zajmować mieli należne im miejsce.

Całość rozważań Autorki prowadzi do konkluzji iż chłopci polscy nigdy nie zatracili poczucia przynależności narodowej, co w Jej odczuciu jest tożsame ze świadomością bycia Polakiem. Zastrzega wprowadzić, że może to dotyczyć nie

tylę ogółu chłopów, co raczej elit chłopskich ale i tak „rozprawia” się z poglądem o „cesarskim chłopie” przywiązany do rosyjskiego cara. Zasluga Autorki jest, że czytelnik sam musi zdecydować czy teza ta odpowiada jego przekonaniom.

Z ciekawością ale i wzruszeniem czyta się rozdziały przedstawiające portrety matek wiejskich, zarówno w okresie dwudziestolecia międzywojennego jak i latach II wojny światowej i okupacji. Nakreślone ręką synów, rzadziej córek - ukazywały codzienny trud zapracowanych kobiet, zatroskanych o byt rodziny i wychowanie potomstwa. Nie wszystkie potrafiły sprostać oczekiwaniom własnych dzieci. Większość jednak zdolna była do poświęceń i miłości, nawet za cenę życia. Matki partyzantów oddawały swoje dzieci w ofierze ojczyźnie, znakomicie zdając egzamin z patriotyzmu i dokumentując poziom świadomości narodowej. Swoje ideały przekazywały córkom i synom. Taka też była matka H. Brodowskiej, o której Profesor napisała: „Do końca swoich dni żywić będę pamięć, cześć, szacunek i miłość do ukochanej naszej Matki. Wnuzków Jej, praprawnuków proszę o wskrzeszenie w sobie iskry dobrej pamięci o Niej. Była bardzo dobrą matką, kochającą babcią, wielką Osobowością, uosobieniem dobra i mądrości, szanującą człowieka, wiejską kobietą”. (s. 226). Trudno o bardziej ciepłe słowa i osobiste refleksje.

Emocjonalny stosunek do poruszanych problemów przebija z całej książki Heleny Brodowskiej. I choć historyk dążyć powinien do przedstawiania prawdy obiektywnej to omawiana publikacja zdaje się świadczyć, że emocje Autora nie pozostają czytelnikowi obojętne choć tezy tego typu można uznać za kontrowersyjne. Tym bardziej, że publikacja *Chłopi o sobie i Polsce* przedstawia problemy wciąż aktualne i czekające na dalsze ustalenia badawcze. Helena Brodowska pozostanie w świetle tej monografii autorką, która podjęła trud badania zagadnień dyskusyjnych i ważkich. Oparła je na, z ogromną pracowitością zbieranych przekazach i dokumentach, głównie zaś wypowiedziach samych chłopów korespondentów pism ludowych i pamiętnikarzy. Interesujące byłoby skorygowanie ich wypowiedzi z innymi przekazami źródłowymi, choćby realcjami przedstawicieli carskiej administracji.

Recenzowana praca, pomimo usterek i potknięć stylistycznych, nie zawsze jasnego toku narracji, pozostaje publikacją zasługującą na zainteresowanie nie tylko historyków czy socjologów, ale też szerszego grona czytelników, którym bliskie są sprawy tożsamości narodowej, tradycji i korzeni polskości. Temat zaś jest wciąż aktualny, choćby w kontekście współczesnych zagadnień integracji europejskiej.

Henryk Siemiński